

Katarína Lazarová – prvá dáma slovenskej detektívky

IVANA TARANENKOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Skôr ako pristúpim k téme príspevku – k detektívkam Kataríny Lazarovej – venovala by som pozornosť peripetiám detektívneho žánru v slovenskom kontexte, a to predovšetkým od konca päťdesiatych rokov, ktoré, samozrejme, boli diametrálne odlišné od stavu svetovej detektívky. Kým Raymond Chandler vo svojej eseji *Prosté umenie vraždy* (*Simply art of murder*) z roku 1944 v mene realizmu, vierohodnosti postáv, atmosféry a príbehu detektívky kritizuje schematizmus klasickej (krížovkárskej) školy, boj so schematizmom nadobúda v našom geopolitickom priestore z pochopiteľných príčin iné podoby.

O výrazných rozdieloch v situácii detektívky však musíme hovoriť aj v česko-slovenskom kontexte. Pripomeniem stručne len niektoré faktory iného postavenia detektívky v českej kultúre: silná tradícia šestákovskej literatúry, ako aj samotnej detektívnej literatúry v medzivojnovom období, aktivity renomovaných spisovateľov v tejto oblasti – notoricky známym príkladom je Karel Čapek. Svoju rolu v postavení detektívky v českej kultúre zohrávali známe sympatie českej medzivojnovnej avantgardy. Žánre vysokej a nízkej literatúry neboli v tomto kontexte striktné oddelené, postupy detektívky sa využívali v niekoľkých umelecky ambiciózných dielach.

Oproti tomu ojedinelé prvé slovenské pokusy o detektívku z dvadsiatych rokov 20. storočia, ako konštatoval vo svojej štúdii Vladimír Petrík *Slovenská detektívka včera a dnes* (1965), boli „naočkované na prúd ľudového moralizujúceho sentimentálno-naivného čítania“, ¹ pričom, ako dokladá na konkrétnych tituloch Gustava Adolfa Bežu, narážali na limity dobovej a mladej slovenskej society – urbánna kultúra vo svojich počiatkoch, silná prítomnosť nacionálnych schém (ako uvádza V. Petrík „Zločinec tu musí byť niekto, kto sa vymyká z národného kolektívu“²).

Situácia detektívneho žánru bola poznačená schematizmom aj v období konca päťdesiatych rokov, tentoraz jeho zdrojom bola komunistická ideológia. Jednak tu boli prítomné i predsudky voči tomuto žánru nízkej, „brakovej“ literatúry. Fungovanie dichotómie vysokej a nízkej – „senzačnej“ – literatúry, ako i povedomie brakovej literatúry pochádzajúcej zo západu bolo v slovenskej kultúre veľmi silné i v skoršom období. Pripomínam napríklad príslušné pasáže v *Kritických listoch* Svetozára Hurbana Vajanského a Jozefa Škultétyho z roku 1881. V literatúre socialistického realizmu sa zároveň vyskytovali pokusy využiť žánre na propagačné a pedagogické ciele, pričom sa negovali jeho základné črty (ako napríklad prítomnosť Veľkého detektíva).

Situácia sa postupne zmenila na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov, keď prišlo k akémusi „zápasu o detektívku“. Rozdiely českého a slovenského kontextu sa zreteľne ukázali. Jozef Škvorecký v eseji *Ohrožuje realizmus detektívku?* z roku 1963 brojí proti vpádu reality do detektívky a charakterizuje ju ako rozprávku a hru s presne danými pravidlami. Treba podotknúť, že realizmus, o ktorom hovorí a pred ktorým detektívku

¹ PETRÍK, Vladimír: *Slovenská detektívka včera a dnes*. In: *Hľadanie prítomného času*. Bratislava : Smena, 1970, s. 228.

² Tamže, s. 227.

urputne bráni, je sčasti realizmom socialistickej skutočnosti modelovanej ideologickými schémami – anonymný kolektív bezpečnosti pracuje na polapení diverzanta, nepriateľa režimu – tak vyzerala ideálna fabula socialistickej detektívky. Rovnako konštatovanie „Ale ja – snáď bych to nemel říkat – ale já si v duchu přál, aby proti tomuto zločinci, vyzbrojenému nejmodernější technikou Made in USA, bojoval nějaký tlustý, fousatý, žravý inšpektor Jan Werich, vyzbrojený pouze malými šedivými buňkami svého mozku“ prezrádza jeho nostalgiu po romanticky koncipovanom, občas excentrickom, občas civilnejšom hrdinovi detektívky (tzv. VD), čiže po princípe individuality, ktorý schematická literatúra jednoznačne popierala.

V slovenskej literárnej a filmovej detektívke sa prostriedkom, ako sa vyhnúť deformácii ideológiu, podstatne určujúcou pravidlá hry žánru, stáva práve každodenná realita, všednosť, civilizmus. Paralely medzi iniciatívami na poli detektívky vo filme a literatúre sú neprehliadnuteľné. Stačí, ak sa len pozrieme na filmy Petra Solana *Muž, který sa nevrátil* (1959) a predovšetkým sériu detektívok dvojice Andreja Lettricha a Jozefa A. Talla (autor knižnej detektívky *Dom bez okien*, ktorá však zrejme nebola úspešne zvládnutá) tvorenú filmami *Smrt přichází v daždi* (1965), *Vrah zo záhrobia* (1966) a *Volanie démonov* (1967) na strane jednej³ a na detektívne romány Kataríny Lazarovej – vychádzajúce takmer v rovnakom období – *Křažná z Lemúrie* (1964), *Interview s labuťami* (1967), *Kavčie pierko* (1967), *Putovanie svätej Anny* (1968), dvojnovela *Vlkolaci* (1970).

Zreteľne vidieť, ako sa v oboch oblastiach legitimizuje, emancipuje žáner považovaný za komerčný, periférny, resp. nízky, i to, ako sa v nich siaha k poetike civilnosti, všedného dňa, každodennosti, rehabilituje právo na súkromie (v tomto prípade v podobe práva na zločin zo súkromných pohnútok). V tomto prípade môžeme hovoriť aj o prítomnosti iniciatív, ktoré prebiehali aj v dobovom „oficiálnom“, resp. vážnom umení, keď heslom dňa bola každodennosť, všednosť a objavovanie ideologicky nedeformovanej skutočnosti. Takisto možno pozorovať presun dôrazu na individuum, subjektivizáciu pohľadu. Pátranie po narušiteľovi zákona prevádza, resp. pri ňom asistuje detektív-amatér, (v prípade Solana a Lazarovej reportér či reportérka, hoci v týchto povolaniach je spoločenský rozmer neustále prítomný), namiesto kolektívnej inštitúcie zabezpečujúcej spravodlivosť je inštitúcia verejnej bezpečnosti prezentovaná rázovitými figúrkami s ľudskými slabosťami a ich práca je prezentovaná aj prostredníctvom drobných epizód drobnej policajnej práce a rutiny, čím tieto diela nadobúdajú akýsi „prvorepublikový“ nádych. U Kataríny Lazarovej sú takýmito motívmi napríklad identifikovanie exhibicionistu v parku, či pripomenutie okrskárov dôverne poznajúcich svoj rajón.

Zaujímavá je skutočnosť, že u Lazarovej aj u dvojice Lettrich – Tallo vystupuje takmer identická policajná dvojica, mladší, atraktívnejší, i racionálnejšie založený, služobne vyššie postavený a potom starší, korpulentnejší, rázovitejší, ktorý sa stáva zdrojom situačnej komiky. U Lazarovej je to kapitán Kubiš a poručík Adam Kvet, u Lettricha s Tallom je to kapitán Jakubec (stvárnený Ladislavom Chudíkom) a poručík Michalko

³ Obsažné štúdie o uvedených filmoch, i tendenciách sa nachádzajú v časopise *Kino-Ikon*, roč. 11, 2007, č. 1(21) – Eva Michalková: *Obráz súčasnosti v detektívkach Andreja Lettricha zo šesťdesiatych rokov*, Martin Kaňuch 1951: Rozširovanie bojového poľa a Martin Ciel: „Odkedy píšú mŕtvi zo zahraničia“.

(hrá ho Viliam Polónyi). Podobajú sa i priestory filmovej i literárnej detektívky, objavujú sa autentické priestory Bratislavy začiatku šesťdesiatych rokov, kaviarne, bary, ale i výjavy z domácností, odhaľuje sa dokonca aj nesocialisticky pôsobiaca periféria Bratislavy, putiky, vykričané štvrte. Výrazne sa prejavuje aj tendencia využívať v žánri kritický spoločenský akcent, tentoraz v zmysle kritiky do vlastných radov.

Recenzia Kornela Földváriho uverejnená v druhom čísle časopisu *Kultúrny život* privítala detektívny debut Kataríny Lazarovej (1914) ako „udalosť priam mystickú“. Dôvodov bolo hneď niekoľko. Dobovo etablovaná autorka „oficiálnej literatúry“, „laureátka štátnej ceny“, účastníčka povstania, ktorá písala romány prevažne s povstaleckou, resp. spoločenskou tematikou (nevyhýbajúc sa ideologickým zjednodušeniam a apriorizmom), sa pustila do písania detektívky, založenej na „prostých ľudských vášňach“ a ako upozorňuje recenzent, jej vražda je „celkom normálnou súkromnou vraždou všedného dňa“.

Výrazné odkazy na žáner, či skôr jeho obhajoba sa nachádzajú aj v textoch Lazarovej detektívok. Vášnivé zasadzovanie sa protagonistky Lazarovej detektívkovej série, reportérky, súdničkáry Zity Malinovej za práva socialistického čitateľa na vraždu, nápadne pripomína dobové argumenty autorov filmových a literárnych detektívok, resp. jej prívržencov z radov literárnych kritikov: „*Môj čitateľ si žiada senzácky, lačné po vražde, a to po riadnej vražde, ktorú nespáchal diverzant, ale vrah, celkom obyčajný vrah, a nemusí to byť ani triedny nepriateľ.*“⁴ Lazarová rovnako, z pozície fanúšika žánru, ironizuje dobovú averziu voči detektívke ako brakovej literatúre, ktorá charakterizuje rigidného mladého príslušníka polície, seržanta Petruša, presvedčeného, že komunizmus je na dosah: „*seržant Petruš je z generácie, ktorá nečítala cowboyky, naučili ju vidieť v skautingu záležitosť protištátnu a odmieta čítať detektívky.*“ Napokon, fakt, že hlavná hrdinka Zita Malinová zaháňa nudu všednej prevádzky novinárky v epoche socializmu čítaním Wallaceho, je už len milou drobnosťou.

Zita Malinová, ktorá sa stáva protagonistkou všetkých Lazarovej detektívok, nie je typickou hrdinkou svojej doby. Je to moderná, priam emancipovaná žena, ďaleko po tridsiatke, bez záväzkov, neváhajúca koketovať s ľuďmi, ktorí jej pri vyšetrovaní môžu pomôcť, žijúca vo zvláštnom vzťahu-nevzťahu s – na dané pomery exoticky pôsobiacim – kunsthistorikom Luigim Závišom. Od príbehu k príbehu, zlomyselne sa dá skonštatovať, že so stúpajúcim vekom, ju čoraz viac prepadávajú pocity frustrácie a osamelosti.

Ďalšou výraznou postavou Lazarovej detektívkového sveta – pretože autorka ho zaľudnila rázovitými postavičkami, ktoré rovnako ako hlavná hrdinka starnú a dokonca umierajú – je kolegyňa Maja, bývalá odbojárka, neatraktívna žena, z ktorej sa napokon stane šéfredaktorka novín, kde Zita pracuje. Rovnako emancipovane pôsobí Zitina kamarátka Nela, povoláním taxikárka. Na obdobné tendencie poukázala v slovenskej filmovej detektívke – avšak až začiatkom sedemdesiatych rokov – v štúdiu *Detektív* v sukni alebo prečo ma neobhajuje chlap? v časopise *Kino-Ikon* Eva Filová.

Zita Malinová nie je oficiálnou vyšetrovatelkou, do vyšetrovania sa zamotáva vždy so súkromných pohnútok (*Kňažná z Lemúrie*), niekedy ju k nemu zavedie túžba poskytnúť svojmu čitateľovi senzáciu. Občas sa hrá na súkromné očko a prijíma poverenie klien-

⁴ LAZAROVÁ, Katarína: *Kňažná z Lemúrie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1964, s. 35.

ta, priateľa (*Interview s labuťami*), niekedy je zaangažovaná priamo ako podozrivá alebo má k podozrivému vzťah, dokonca sa stáva skoro obeťou vraždy (*Putovanie svätej Anny*). Jej vzťah k oficiálnym orgánom vyšetrovania nie je práve príkladný z hľadiska socialistickej morálky. Ak práve nevedie súkromné vyšetrovanie, ktoré je mimo ich pozornosti, stáva sa ich konkurenciou, zavádza ich, prípadne zatajuje dôkazy a sama sa stáva objektom pozornosti bezpečnosti, čím sa vlastne pripomínajú princípy starej dobrej detektívky, keď sa okrem páchatel'a ďalším protivníkom stáva polícia.

Povolanie reportérky dovoľuje vnášať Lazarovej do textov i spoločenský akcent, poukazujúci na deformácie päťdesiatych rokov, miestami aj – už z dnešného pohľadu – veľmi odvážny. V prvom románe je Malinová prítomná na procese so sedliakom súdnym pre sabotérstvo, pretože zabil doma prasa, v románe *Kavčie pierko* je obeťou vraždy dogmatický komunista Miloš Tereba, ktorého postoj nezlomilo ani väzenie v päťdesiatych rokoch. Paradoxne, jeho smrť spôsobia jeho „vlastní“ a dôvodom sú jeho pripravované pamäti, ktoré mohli mnohým ublížiť. Príznačné pre autorkin postoj je, že Malinová, aj keď pozná vraha, nevydá ho policii. Na neurotickej atmosfére druhej novely knihy *Vlkolaci* sa podieľajú dokonca udalosti augusta 1968, prítomné v rozprávaní síce v náznakoch, ale zreteľne. Okrem týchto momentov tu nachádzame i o niečo menej šťastné glosovanie správania mladých ľudí – chuligánske bandy, mladí počúvajúci vyrevujúce tranzistory...

Atmosféra jednotlivých príbehov je od knihy ku knihe čoraz temnejšia. Kým príbeh prvej detektívky je vyskladaný z mozaiky melodramatických, úsmevných, či všedných epizód, v *Interview s labuťami* pribúda výjavov z pochmúrnych častí Bratislavy a v pozadí dvoch úmrtí je história nevládneho rodinného spolunažívania, príbeh *Kavčieho pierka* sa zakladá na vypätej atmosfére príbehu, *Putovanie svätej Anny* sa dokonca odohráva na neurologickom oddelení, kam sa Zita dostane s amnéziou po útoku vraha. Viac ako pátraniu sa tu Lazarová venuje pocitom úzkosti a osamelosti protagonistky. Prvá novela knihy *Vlkolaci* balansuje na hranici hororu – Zita prichádza do horárne, aby zistila príčiny smrti svojej známej a hoci vysvetlenia prípadu sú racionálne, autorka si na napätí dala záležať (pripomenú sa texty slovenského naturizmu). Druhý príbeh – odohrávajúci sa v prízračnom svete striptízového baru, v pozadí ktorého je organizovaná prostitúcia, vydieranie a zneužívanie, by sme pokojne mohli označiť aj za detektívku drsnej školy. I tu je pozoruhodné, že Lazarová necháva vraha, ktorý bol vlastne len vykonávateľom spravodlivosti, uniknúť.

Ortodoxní prívrženci detektívky si zrejme nad logickou stavbou detektívnych príbehov Kataríny Lazarovej musia trhať vlasy, k riešeniu prípadu privádza pátračov veľmi často náhodná okolnosť, detail ako kavčie pierko, dôraz sa kladie skôr na psychologizáciu ako na predvedenie logickej dedukcie, pred čitateľom sa bezostyšne zatajújú stopy. Prehreškov voči detektívnemu kánonu je tu nepochybne mnoho. No i napriek tomu predstavujú Lazarovej detektívne prózy zaujímavý, na dlhý čas osamotený pokus o etablovanie žánru do slovenskej literatúry, ktorý neostal izolovaný od tendencií literatúry „serióznej“.

PRAMENE

LAZAROVÁ, Katarína: *Kňažná z Lemúrie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1964.

LAZAROVÁ, Katarína: *Interview s labuťami*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1967.

LAZAROVÁ, Katarína: *Kavčie pierko*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1967.
LAZAROVÁ, Katarína: *Putovanie svätej Anny*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1968.
LAZAROVÁ, Katarína: *Vlkolaci*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1970.

LITERATÚRA

CIEL, Martin: „Odkedy píšú mŕtvi zo zahraničia“? In: *Kino-Ikon*, roč. 11, 2007, č. 1(21), s. 316 – 321.
FILOVÁ, Eva: Detektív v sukni alebo prečo ma neobhaja chlap? In: *Kino-Ikon*, roč. 11, 2007, č. 1(21), s. 295 – 306.
FÖLDVÁRI, Kornel: Udalosť priam mystická. In: *Kultúrny život*, roč. 20, č. 4, s. 4.
CHANDLER, Raymond: *Prosté umění vraždy*. Praha : Albatros plus, 2004.
KAŇUCH, Martin: 1951: Rozširovanie bojového poľa. In: *Kino-Ikon*, roč. 11, 2007, č. 1(21), s. 307 – 315.
MICHALKOVÁ, Eva: Obraz súčasnosti v detektívkach Andreja Lettricha zo šesťdesiatych rokov. In: *Kino-Ikon*, roč. 11, 2007, č. 1(21), s. 283 – 294.
PETRÍK, Vladimír: Slovenská detektívka včera a dnes. In: *Hľadanie prítomného času*. Bratislava : Smena, 1970, s. 223 – 233.
ŠKVORECKÝ, Josef: *Nápady čtenáře detektivek a jiné eseje*. Praha : Ivo Železný, 1998.

Britva ako nástroj vraždy i poznania (O náhode v tvorbe S. Lema)

PAVEL MATEJOVIČ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Stanisław Lem existuje v povedomí slovenskej čitateľskej verejnosti predovšetkým ako autor žánru science-fiction, jeho tvorba však osciluje medzi viacerými literárnymi žánrami, medzi ktorými sa ocitla aj detektívka. Lemova detektívka má však špecifické črty, na ktoré poukázali už v minulosti viacerí literárni teoretici (J. Jarzębski, A. Stoff). Objavuje sa aj v prácach súčasných poľských literárnych teoretikov – mám na mysli práce, ktoré v Poľsku vyšli v uplynulých piatich rokoch (Maciej Płaza: *O poznaniu w twórczości Stanisława Lema*, 2006; Rafał Koschany: *Przypadek, Kategoria egzystencjalna i artystyczna w literaturze i filmie*, 2006 a zborník prác *Efekt motyla, Humanści wobec teorii chaosu*).¹ V pravom slova zmysle by sme ani nemali hovoriť o detektívke, tento žáner (v podstate sa to týka takmer celej jeho prozaickej tvorby) je pre Lema jednou z možných foriem realizácie textu (literatúra ako laboratórium), prostredníctvom ktorej manifestuje vlastné literárno-teoretické filozofické východiská. Lem predstavuje typ „diskurzívneho prozaika“, jeho literárna tvorba sa nachádza kdesi na pomedzí medzi tzv. populárnymi žánrami a umeleckou literatúrou (nesmieme, samozrejme, zabudnúť ani na esej, ktorej sa venuje najmä v neskoršom období svojej tvorby).

¹ Pozri: KALIN, Arkadiusz: Poetika chaosu v poľskej próze druhej polovice 20. storočia na príkladoch „detektívneho románu“ Gombrowicza a Lema. In: *Slovenská literatúra*, roč. 54, 2007, č. 6, s. 455 – 466.